

Dimitri Mortelmans en Dirk Geldof

Wat 'betekent' armoede ?

Een zoektocht naar de gevolgen van sociale tekenwaarde.

Biografie

Dr. Dimitri Mortelmans (1972) is als socioloog verbonden aan het Departement PSW van de UIA. Zijn onderzoeksdomeinen situeren zich op de sociologische en semiologische analyse van consumptiegoederen, visuele analyse van magazine reclames, gift relaties en multivariate analyse van categoriale data. Hij is bereikbaar met e-mail op: mortel@uia.ua.ac.be .

Dr. Dirk Geldof (1965) is socioloog aan de Universiteit Antwerpen (UFSIA/CASUM). Hij publiceerde over armoede, sociale uitsluiting en arbeid. Hij is coauteur van het Vlaamse Jaarboek Armoede en Sociale Uitsluiting, waarvan de 8ste editie einde 1999 verschijnt. In maart 1999 verdedigde hij zijn doctoraat onder de titel 'Zelfbeperking in de risicomaatschappij. Een uitweg uit de crisis van loonarbeid, milieu en moderniteit.' Sinds juni 1999 is hij schepen voor emancipatie, burgerlijke stand, jeugd en groen in Antwerpen. Hij is bereikbaar met e-mail op: Dirk.Geldof@antwerpen.be.

1 Inleiding

Wat ‘betekent’ armoede? In wat volgt zoeken we een antwoord op deze ongewone vraag. We zijn immers beter vertrouwd met andere vragen: hoeveel armen zijn er, wie zijn de armen, waarom is er armoede? Dit artikel gaat niet over de omvang van de armoede in onze maatschappij. Het gaat evenmin om de beleving van armoede door de armen, om wat het betekent om voor kortere of langere tijd arm te zijn. Over al deze zaken bestaat een zeer omvangrijke literatuur (Voor een overzicht, zie: Vranken, Geldof, & Van Menxel, 1997).

We gaan hier op zoek naar wat het nu precies betekent dat in bepaalde situaties de ‘tekenwaarde’ armoede gecreëerd wordt. Wat maakt dat we in bepaalde omstandigheden armoede zien in de maatschappij? Waarom herkennen we bepaalde mensen als arm, en anderen misschien niet? Het gaat er om wat voor *beeld* we hebben van armoede, en ervan afgeleid, van armen.

Ons begrippenkader komt uit de semiologie, een van oorsprong linguïstische stroming. Momenteel is het semiologische denkkader in de meest uiteenlopende disciplines doorgedrongen (sociologie, economie, biologie). Vanuit de semiologie maken we in dit artikel een sprong door de tekenleer op situaties van armoede toe te passen. Wat leert ons dit over de beeldvorming inzake armoede? Wat zien we, wat niet, en waarom is dit zo? Wat volgt is een ietwat ongewone benadering van armoede, waarbij we op zoek gaan naar gevolgen van beeldvorming en van het omgaan met deze tekens voor de armoedebestrijding.

2 Over tekens en betekenissen

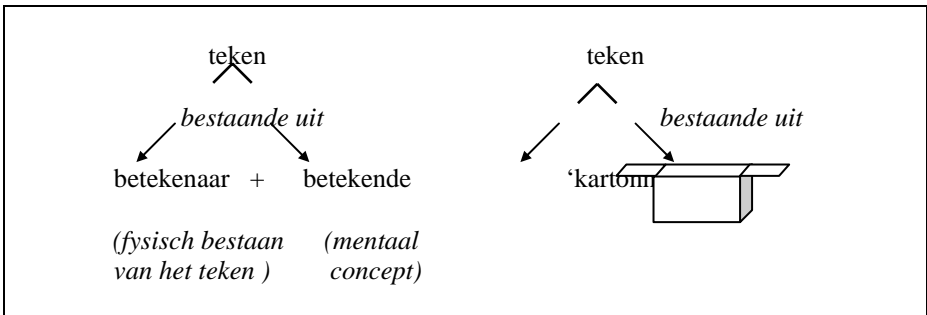
Voor we dieper kunnen ingaan op de tekenwaarde van armoede, is het nodig om het gebruikte begrippenkader in te leiden. Tekens en tekenwaarden zijn begrippen uit de semiologie, een uit de linguïstiek afkomstige school die ontstond aan het begin van deze eeuw. Deze school kende zijn grote bloeiperiode in Frankrijk in de jaren zestig onder de vorm van het structuralisme.

De definitie van het *teken* is terug te brengen tot de Middeleeuwse formule ‘aliquid (stat) pro aliquo’: een teken is iets dat staat voor iets anders. De bekendste moderne vertaling van deze opvatting is afkomstig van Ferdinand De Saussure. Deze definieert het teken als de verbinding van een *betekende* (signifié) en een *betekenaar* (signifiant). De *betekenaar* is de drager van het teken, de

uitdrukingslaag: het geluid of het beeld van het teken. Het is het fysieke bestaan van het teken. De *betekende* is het mentale concept dat achter de betekenaar schuilgaat, de inhoudslaag:

‘A sign is quite simple a thing - whether object, word or picture - which has a particular meaning to a person or group of people. It is neither the thing nor the meaning alone, but the two together. (...) These are only divided for analytical purposes: in practice a sign is always thing-plus-meaning.’ (Williamson, 1978: 17)

De Saussures tekenopvatting is als volgt te schematiseren:

Figuur 1 de Saussures tekenmodel (Fiske, 1982: 47)

Een voorbeeld zal deze definitie verhelderen. Het schrijven van het woord ‘goud’ op een blad laat een inktspoor achter. De visuele indruk daarvan die we met onze ogen registreren, is de *betekenaar* van het teken. Het concept dat zich onmiddellijk bij het zien van het teken vormt is de *betekende* (bijvoorbeeld een geelkleurige substantie die wordt geklasseerd als een edelmetaal en die een grote monetaire waarde heeft). Beide samen geven het *teken* ‘goud’. Het teken heeft zowel de betekenaar als de betekende nodig; men kan ze niet van elkaar scheiden. De koppeling die tot stand komt tussen beide, noemen we de betekenis van het teken. Heel onze omgang met de materiële wereld is op die manier op te vatten als het gebruiken en interpreteren van tekens. We kunnen slechts betekenis geven aan een horloge zodra we ‘het ding’ herkennen en koppelen aan een mentaal concept van horloge waarbij we in staat zijn de functie en het gebruik van ‘het ding’ te duiden.

De relatie tussen betekenaar en betekende is in feite volledig arbitrair. Een betekenaar heeft geen ‘natuurlijke’ relatie met een bepaalde betekenaar. Tekens ontstaan omdat een bepaalde code een verbinding tot stand brengt tussen een element uit een expressiesysteem (een systeem met betekenaars) en een element uit een inhoudssysteem. Codes suggereren als het ware welke betekenaar hoort bij welke betekende in een gegeven situatie. Zo is er bijvoorbeeld een systeem van

kleuren (rood, geel, groen) dat met behulp van een verkeerscode wordt gekoppeld aan een systeem van bewegingsinhouden (stoppen, voortgaan) (Eco, 1988: 90). In een politieke context wordt dezelfde kleurencode gekoppeld aan een inhoudssysteem dat politieke partijen uitdrukt (groen zijn de ecologische partijen, rood de socialistische of geel de christen-democratische).

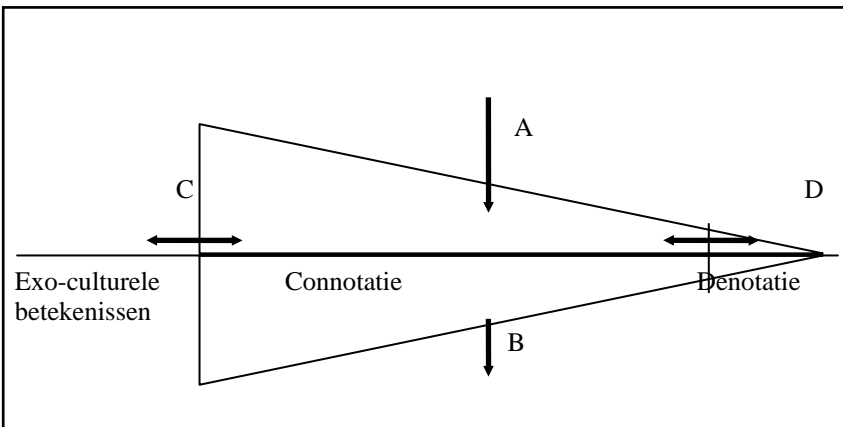
Andersom kan een bepaald inhoudssysteem ook aan verschillende expressiesystemen worden gekoppeld : elke partij kan bijvoorbeeld een (ander) dier als mascotte hebben. De vorming en het gebruik van deze codes is cultureel bepaald. Twee verschillende culturen zullen, omdat ze een andere taal gebruiken, een andere betekenaar koppelen aan één betekende ('arbre' en 'tree' om het concept 'boom' uit te drukken). Andersom kan één betekenaar in een bepaalde cultuur een andere betekende oproepen. Zo is de kleur wit in Japan een kleur van rouw, bij ons één van vreugde of hoop, recent zelfs één van verzet en ongenoegen.

Het polysemisch of meerduidig karakter van tekens maakt dat we niet één betekenis kunnen onderscheiden. Cultureel bepaalde tekens vertonen een scala van uiteenlopende betekenissen. Dit scala gaat verder dan de mogelijke synoniemen die we voor een woord kunnen bedenken. Betekenissen en kennis ontstaan voortdurend vanuit de sociale interactie onder mensen. Veel van deze interacties gaan verloren. Slechts een deel van het sociale leven blijft 'hangen' en raakt vastgeroest in wat Berger en Luckman de '*stock of knowledge*' noemden. De ervaring en de betekenis van de ons omringende wereld wordt gesedimenteerd in allerlei tekensystemen. (Berger & Luckmann, 1966: 63) Dat geheel van cultureel geobjectiveerde betekenissen van een teken duiden we aan met de connotaties van het teken. Zo zijn de connotaties van 'tigger' bijvoorbeeld: roofdier, kracht of snelheid. Een auto kan snelheid, status, weelde of jeugd betekenen, maar evenzeer files, stress of vervuiling.

Het teken kan elk van deze potentiële betekenissen aannemen, afhankelijk van het gebruik in bepaalde omstandigheden. De context maakt aan de gebruiker duidelijk dat zij of hij een bepaalde code moet gebruiken om de betekenaar te koppelen aan een betekende. Toch is niet zo maar alles mogelijk. Men kan niet eender welke betekenaar koppelen aan eender welke betekende. De term *connotatie* beperkt het aantal mogelijke betekenissen dat een teken kan aannemen: niet alle betekenissen zijn mogelijk, enkel diegenen die worden gedragen door een duurzame sociale en culturele praktijk. Het is daarbij noodzakelijk dat de connotatie wordt gedragen door een hele cultuur of een grote sociale categorie.

Een bepaald teken kan voor twee mensen reeds een connotatieve betekenis krijgen doordat beide deze betekenis aan het teken gegeven hebben. Face-to-face relaties ontwikkelen vaak interpersonele communicatiepatronen die enkel binnen deze relatie worden begrepen en enkel daar betekenis krijgen. Buitenstaanders zullen

niet in staat zijn om de uitgewisselde tekens correct te begrijpen omdat zij geen toegang hebben tot de eigen gecreëerde codes. Dergelijke betekenissen duiden we in Figuur 2 aan met exo-culturele betekenissen. Er is aan deze betekenisgeving nog geen objectiverende sociale sedimentatie voorafgegaan waardoor zij buiten het veld van het culturele vallen. We opteren in de figuur voor het beeld van een driehoek. Er zijn immers maar een beperkt aantal denotatieve betekenissen van een teken. Het woordenboek is daar een goed voorbeeld van. Connotaties die aan een teken toegevoegd kunnen worden, zijn veel talrijker en het aantal exo-culturele betekenissen is zo goed als onbeperkt. Daarom dat deze betekenissen ook buiten de driehoek blijven: ze behoren niet tot het gesedimenteerde cultuurpatroon op een bepaald moment.

Figuur 2 Continuümmodel van culturele betekenissen (Mortelmans, 1998)

Van al deze betekenissen (connotaties) blijken er nu een aantal uit te springen die door de cultuur worden aangedragen als meer vaststaande betekenissen. We weten dat een auto status kan betekenen, maar eigenlijk betekent auto ‘letterlijk’ een vervoermiddel met een aantal specifieke kenmerken. De culturele ‘stock of knowledge’ privilegieert een aantal betekenissen als de ‘letterlijke’ of dominante betekenissen van een bepaald fenomeen of object. Deze meer vaststaande betekenissen zijn de *denotaties* van het teken. De denotatieve of letterlijke betekenis van een teken wordt aangedragen door wat we de cultureel dominante codes kunnen noemen. Indien we tekens letterlijk interpreteren of ze gebruiken in een context waar de zender aangeeft dat we ze letterlijk dienen te nemen, dan zullen deze tekens appelleren aan de cultureel dominante code.

Bij dit alles moeten we nog een tijdsdimensie toevoegen. Het continuümmodel impliceert het *synchronische* of gelijktijdige karakter van betekenissen. Door de

evolutie van de cultuur en de sociale werkelijkheid worden er nieuwe betekenissen gecreëerd en gesedimenteerd (A). Daarnaast verdwijnen er ook heel wat betekenissen uit onze kennisvoorraad (B). We kunnen de synchronische betekenisverschuivingen van culturele betekenissen uittrekken in een horizontale en een verticale verschuiving.

Aan de ene kant is het mogelijk dat exo-culturele betekenissen een bredere verspreiding kennen en in de bredere cultuur opgenomen worden (C). Massamediale betekenissen lenen zich hier bijzonder goed toe. Betekenissen die slechts in een kleine, beperkte groep leven, kunnen door bijvoorbeeld televisieprogramma's in de kijker worden geplaatst of door reclamecampagnes worden overgenomen, waardoor ze doordringen op een veel breder draagvlak. Bestaande connotaties kunnen op hun beurt zodanig evolueren dat zij als denotaties kunnen worden beschouwd (D). Deze beweging kan echter ook omgekeerd gaan. De etymologie bestudeert bijvoorbeeld betekenissen die in een ver verleden denotatief gebruikt werden maar dan hun standvastigheid verloren en in sommige gevallen zelfs verdwenen.

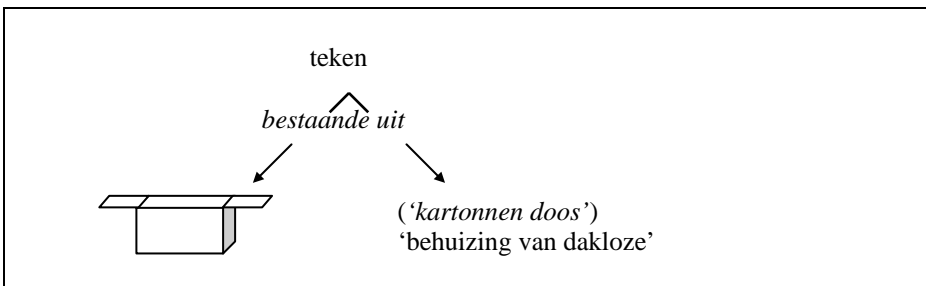
Deze horizontale betekenisverschuivingen worden aan de andere kant aangevuld door verticale betekenisovergangen. Er worden immers steeds nieuwe betekenissen gecreëerd. In het dagelijkse leven interageren mensen voortdurend met elkaar. Hierdoor ontstaat er een voortdurende circulatie van gesedimenteerde betekenissen die steeds opnieuw worden gecodeerd en gedecodeerd. Op die manier evolueren betekenissen horizontaal, ontstaan ook nieuwe betekenissen of verdwijnen er oude.

3 De armoede-betekende

Dit semiotisch kader kan men op velerlei domeinen toepassen. Men kan zoeken naar de tekenwaarde van kleding (Barthes, 1967), naar die van reclames (Goldman & Papson, 1996), maar ook naar die van armoede. Wanneer we kijken naar tekenwaarde van armoede, dan zoeken we naar de zogenaamde '*armoede-betekende*', naar datgene wat in een bepaalde situatie de tekenwaarde armoede geeft.

We vertrekken daarbij van de vaststelling dat in de dominante cultuur een bepaalde opvatting over armoede circuleert. In de ogen van de socioloog komt deze misschien stereotiep over, maar los van het stereotiepe karakter van deze beelden en van de onwenselijkheid ervan in onderzoek en beleid, blijft het onmiskenbaar dat deze beelden circuleren in onze maatschappij. Er bestaan verschillende codes die mensen in onze maatschappij in staat stellen om 'tekens' van armoede te begrijpen. Aan een aantal sociale gedragingen en materiële cultuurgoederen wordt op een connotatieve wijze een armoede-betekende gekoppeld. Een klassiek

voorbeeld is de kartonnen doos aan het station. Het is niet helemaal herkenbaar in de Belgische context, maar in Amerika 'betekent' een kartonnen doos aan het station iets anders dan een kartonnen doos in een hifi-winkel. De doos als teken is niet langer een koppeling van de betekenaar 'doos' en de betekende 'kartonnen kubus om koopwaar in te stoppen' (de denotatieve betekenis). Aan het station wordt deze laatste betekende vervangen door 'behuizing van een dakloze' [Fig. 3]. Met andere woorden, datgene wat in een andere context als verpakking wordt gedecodeerd, wordt aan het station als een betekende van armoede beschouwd, ook al gaat het om dezelfde doos. De *tekenwaarde* van armoede is bijgevolg te omschrijven als die *tekens die bewust of onbewust worden beladen met een armoedebetekende*.

Figuur 3 Koppeling van betekenaars met verschillende mogelijke betekenden

Op het eerste zicht lijkt het alsof men dezelfde redenering nog op tal van andere fenomenen kan toepassen. Wanneer we de andere zijde van de medaille nemen bijvoorbeeld en gaan kijken naar luxe dan zien we dat ook dit concept een cultureel dominante invulling is van een maatschappelijk fenomeen. Daar waar de karikaturale aftekening van armoede wordt samengevat in het beeld van de dakloze, de bedelaar of de generatiearme, worden luxeproducten omschreven als schaarse producten die een surplus aan waarde hebben gekregen, die aan hogere kwaliteitsnormen voldoen en die een hogere prijs hebben dan gelijkaardige goederen (Mortelmans, 1997). Toch is de discussie niet analoog. Een belangrijk verschil tussen beide uitersten is het feit dat de *intentionaliteit* op het microvlak verdwenen is. Daar waar mensen producten een luxebetekenis (proberen te) geven om zich te onderscheiden van andere mensen die zij lager geklasseerd achten of om zich te onderscheiden in hun eigen sociale laag, kan men moeilijk beweren dat veel mensen kiezen om 'armoedetekens' te dragen, om zich in de maatschappij arm voor te doen. Toch hanteren vele armen wel degelijk deze tekens. In een aantal gevallen kunnen we stellen dat zij 'worden betekend'. Zij krijgen het stigma 'arme' opgedrukt omdat zij in hun gedragingen beantwoorden aan het stereotiepe beeld van de maatschappij. We trachten in dit artikel een inzicht te krijgen in de manier

waarop armen met tekens van armoede omspringen of hoe zij, door de tekens die zij hanteren, als ‘arme’ worden betekend.

4 Tekens van armoede: hoe gaat men er mee om ?

Het identificeren van het bestaan van tekens van armoede kunnen we niet doen in het luchtledige. Als achtergrond hanteren we een structurele invalshoek op armoede (Vranken, Geldof, & Van Menxel, 1996). Deze benadering gaat op zoek naar processen van uitsluiting en marginalisering op macrosociologisch vlak. De focus van deze benadering ligt op maatschappelijke processen die er toe leiden dat mensen in armoede terechtkomen of er in blijven. Binnen deze zienswijze wordt sterk de nadruk gelegd op de productie en de bestendiging van armoedesituaties door macrosociologische structuren. Men gaat slechts kijken naar de microsociologische beleving van armoede vanuit de vraag hoe het komt dat armoede in onze maatschappij als fenomeen blijft voortbestaan. Hierbij wordt gekozen voor een multi-aspectuele benadering die armoede niet verengt tot een inkomensprobleem (een economische benadering) maar die de ruimere maatschappelijke context als oorzaak van armoede en sociale uitsluiting in kaart tracht te brengen.

De nadruk in deze benadering ligt sterk op de zoektocht naar oorzaken van armoede. Armoede is het gevolg van een reeks sociale uitsluitingen die in en door de maatschappij worden gecreëerd en die maken dat mensen naar de rand van de maatschappij worden verbannen. Tegelijk komt uit deze benadering een meer culturele kijk op de armen zelf. Los van de oorzaken die leiden tot armoede dienen we ook te kijken naar de eigenheid van de armen. De maatschappelijke processen en structuren die armoede veroorzaken, vormen slechts één kant van de medaille. De gevolgen hiervan voor de individuen in deze maatschappelijke posities en de manier waarop zij omgaan met deze situaties zijn de andere kant.

Deze gevolgen zijn tweërlei. Aan de ene kant is er een culturele dimensie. Armen leven binnen de dominante cultuur maar geven daar wel een eigen kleur, een eigen invulling aan. De culturele dimensie balanceert tussen twee uiteinden die overeenkomen met het situationele en het culturele perspectief (zie boven): het overnemen van tekens uit de dominante cultuur en het creëren van eigen tekens. De tweede dimensie is de graad van succesvol tekengedrag. De hypothese die aan de basis ligt van deze dimensie is het feit dat (bijna) niemand ‘arm’ wil zijn of als arme wil worden aangewezen. Armoede wordt als een onaangename en te vermijden toestand aanzien, die men niet vrijwillig opzoekt. Daarom kiezen armen er ook niet voor om door de maatschappij als arme te worden bestempeld. De uitzondering vormen misschien sommige bedelaars die bewust voor een bepaalde ‘look’ kiezen als inkomensstrategie, maar de meeste armen kiezen in hun handelen

zelden of nooit bewust voor tekens waarvan ze zelf weten dat ze dan als arme zullen worden betekend.

Dit betekent echter niet dat zij hierin slagen. Het bestaan van een *armoede-betekende* zou op zich al kunnen wijzen op het falen van deze strategieën. Toch impliceert het verkeren in een toestand van armoede niet automatisch dat men door de maatschappij als arme wordt betekend. Armen kunnen succesvol zijn in hun omgang met tekens, in de zin dat ze door de maatschappij niet als armen worden betekend. Deze twee dimensies leveren vier mogelijke situaties op.

	Succesvol tekengedrag (ontbreken van een armoede-betekende)	Niet – succesvol tekengedrag (aanwezigheid van een armoede-betekende)
Kennis en gebruik van dominante tekens	<i>A. Succesvol verstopgedrag</i> <i>Gebruik van dominante cultuur zonder onderscheid</i>	<i>B. Falend verstopgedrag,</i> <i>Verkeerd gebruik.</i> <i>Ersatz-tekens</i> <i>Schuldenproblematiek</i>
Gebruik en ontwikkeling van eigen tekens	<i>C. Succesvol verstopgedrag</i> <i>Overlevingsstrategieën</i>	<i>D. Falend verstopgedrag.</i> <i>Afwijkend en zeer herkenbaar ‘armoede’- tekengedrag</i> <i>Verzetgedrag</i>

Tabel 1 Tekengebruik en tekenstrategie van armen.

In de eerste plaats gebruiken armen tekens op dezelfde manier als niet-armen dat doen (A). Zij leven in dezelfde (Westerse) cultuur en dat impliceert het overnemen van (het delen van) deze cultuur. Op heel veel terreinen zullen zij hierin niet van de dominante gebruiken verschillen. In andere gevallen willen zij tekens uit de dominante cultuur overnemen, maar zullen ze daar niet in slagen om allerlei redenen (B). Hun positie zal op een of andere manier de toegang tot deze tekens blokkeren. Dat kan dan weer aanleiding geven tot het breken met de dominante cultuur en het ontwikkelen van eigen tekenstrategieën. Deze eigen tekenwaarden kunnen succesvol zijn: veel armen slagen er in om hun armoede voor de buitenwereld verborgen te houden door inventieve tekenstrategieën (C). Aan de andere kant mislukken eigen tekenstrategieën ook. Het gebruik van eigen tekens

maakt dat armen vaak nog herkenbaarder zijn als ‘armen’, dat zij als arme nog sneller worden betekend. In een aantal gevallen kan dit door de arme bewust gebruikt worden in wat we als verzetgedrag zouden kunnen omschrijven. De arme wil dan bewust als arme herkend worden (D). In wat volgt bekijken we de vier strategieën meer in detail en gaan we na welke problemen ieder van de strategieën kan oproepen vanuit het oogpunt van armoedebestrijding.

De aardappeleters, of het gebruik van dominante tekens.

Ook al hebben armen in mindere of meerdere mate een eigen of aangepast cultuurpatroon; om in de maatschappij te kunnen functioneren is het noodzakelijk dat zij zich een belangrijk deel van het dominante cultuurpatroon eigen hebben gemaakt. Hierbij spelen zowel de kennis van de dominante codes als de omgang ermee een rol. Het gedeelde patroon is heel ruim. Het gaat van het spreken van dezelfde taal (en/of dialect), het kennen van elementaire rechten en plichten, het hebben van de meest fundamentele waarden, het op de hoogte zijn van de meest gangbare culturele codes die hen in staat stellen betekenis te geven aan de omringende wereld. Het culturele perspectief verwaarloost in dit opzicht de meest elementaire culturele kennis uit de maatschappij. Zo zijn we (bijna) allemaal aardappeleters. Het koken van aardappelen bestaat uit het vullen van een pot met water, het verwarmen van deze pot, het schillen van de groenten en het gedurende enkele minuten onderdompelen van deze groenten in kokend water, al dan niet met toevoeging van zout. In onze cultuur behoort het eten van aardappelen tot het dagelijkse basisvoedsel. Het klaarmaken van deze groente is aangeleerd en gebeurt door gebruik te maken van enkele eenvoudige regels die zowel voor armen als rijken gelijkaardig zijn. De betekenisgeving van aardappelen als elementaire hoeksteen in ons voedselpakket zit in onze dominante cultuur en wordt zowel door de lagere, de midden als de hogere klassen gedeeld, zij het omwille van Montignac misschien niet in dezelfde mate.

Het eigen zijn van de dominante cultuur gaat veel verder dan het delen of kennen van de dominante culturele waarden uit de maatschappij. Een kind dat opgroeit in een arm of een niet-arm gezin krijgt via de opvoeding een reeks zelfde codes mee waarmee het in staat is op heel uiteenlopende gebieden betekenis te geven aan zijn omgeving.

In dit eerste omgaan met tekens lijkt er geen betekening van armoede te zijn: mensen in armoede gebruiken in belangrijke mate dezelfde tekens als de rest van de maatschappij. Door het succesvol gebruik van deze tekens is hun armoede op dit vlak niet zichtbaar, maar ze blijft wel reëel. Het succesvol omgaan met de tekenwaarde van goederen en diensten leidt er enkel toe dat de problematiek voor de buitenwereld verborgen blijft. Maar er is meer: wanneer dit gebeurt door gebruik te maken van dominante tekens, zorgt het tevens voor een verdere reproductie van die tekenwaarde. Bij aardappeleten is dit geen probleem, maar bij

tekengebruik dat hiërarchie in de maatschappij brengt en dat voor de armen niet of moeilijk bereikbare tekens normaliseert, dragen de armen bij tot het reproduceren van ongelijkheid. Indien het -zichtbaar- dragen en gebruiken van een GSM tot een element van maatschappelijke integratie evolueert, en indien mensen in armoedesituaties deze tekenwaarde overnemen en succesvol gebruiken, versterken ze (hoe beperkt ook) de tekenwaarde van een GSM, ook al leggen ze daarmee de lat voor zichzelf hoger. En wanneer teveel mensen een GSM hebben, dan ontstaan wel nieuwe dominante tekens. Het blijft voor de armen onmogelijk om alle tekens van de dominante cultuur succesvol over te nemen: het ontbreekt hen daartoe de middelen.

Ersatz blijft ersatz

Objecten helpen mensen om een identiteit, om een *self* op te bouwen. Objecten worden doorgaans bekeken als neutrale behoeftenbevredigers. Deze kunnen weliswaar met symbolische en emotionele energie worden beladen, maar dit zou verder geen rol spelen. Douglas en Isherwood toonden echter aan dat de rol van onze materiële cultuur veel verder gaat dan dat: '*objects also make and maintain social relationships*' (Douglas & Isherwood, 1979: 60). Objecten zijn in sommige gevallen zelfs tiranniek over de personen die ze hebben of niet hebben:

'Ik hoor ze het graag beweren, de mensen die niets tekort hebben, dat een cd-speler toch wel een luxe is, dat je toch geen televisie of videorecorder nodig hebt om gelukkig te zijn. Vertel dat maar eens aan opgroeiende pubers, die hun klasgenoten aldoor horen praten over de cd's, die ze hebben gekocht of gekregen.'¹ (Bekx & Verleyen, 1996: 48)

Objecten spelen een actieve rol in het uitbouwen van onze 'self'. Als de financiële middelen ontbreken om zich te omringen met objecten waarmee velen in de maatschappij verwachten dat men het eigen self presenteert, ontstaat er frustratie. Sommige armen proberen deze kloof te overbruggen met *coping behavior* (Vranken et al., 1996: 85), het zoeken naar uitwegen om de psychologische en sociale druk die volgt uit het netwerk van uitsluitingen waar de arme in terechtgekomen is, te compenseren. Dat uit zich dan in vluchtgedrag, bijvoorbeeld in drank, drugs of medicijnen. Anderen, vaak nieuwe armen die beter op de hoogte zijn van de dominante sociale codes, zullen trachten om hun materiële

¹ De getuigenissen in dit boek zijn voornamelijk afkomstig van nieuwe armen. Het betreft bijna steeds vrouwen die het vroeger goed hadden en die nu in de armoede terecht zijn gekomen omwille van een of andere tegenslag. Uiteraard zijn deze groep mensen niet representatief voor de armenpopulatie als geheel maar in de verhalen die werden opgetekend, vinden we toch verschillende indicaties terug van bijvoorbeeld verstoptgedrag.

betekenisgeving zoveel mogelijk in overeenstemming te brengen met de dominante codes.

De economische situatie van de armen beperkt echter hun keuzevrijheid. Zij kunnen zich niet het comfort en de weelde permitteren die als standaard heerst in de maatschappij. Het minimale consumptiepakket uit de maatschappij vormt voor vele armen zelfs al een probleem. Die verzameling van goederen en diensten die een maatschappij minimaal noodzakelijk acht om te overleven als sociaal wezen in deze gemeenschap ontbreekt hen in belangrijke mate. De discrepantie tussen wat de maatschappij als sociaal wenselijk naar voor schuift (bijvoorbeeld via de reclame of de televisie) en het maandelijks budget van de arme, noopt deze laatste tot *aangepaste tekenstrategieën*. Daarbij gaan zij op zoek naar *ersatz-tekens*. We kunnen ook dit omschrijven als een verstopgedrag. Men wil tekens gebruiken die zo veel mogelijk gelijken op de dominante tekenwaarden van de maatschappij.

Vaak mislukken deze strategieën echter. Ersatz-tekens zijn immers niet echt. In de plaats van hun kinderen een echte Barbiepop te (kunnen) geven, zal het meisje naar school trekken met een onbekende gelijkenis van Barbie uit de plaatselijke supermarkt. Het kind heeft een pop maar haar leeftijdsgenootjes met échte Barbiepoppen zullen het verschil opmerken. Met kleding wordt dit vaak nog duidelijker. Ook al wil een arme er 'netjes' gekleed uitzien, hetzelfde als de rest van de bevolking, de goedkopere producten, de gedemodeerde modellen maken dat zelfs een verzorgde outfit de drager als arm aanwijst. Het dominante consumptiepatroon stelt vaak zo'n hoge eisen aan de arme dat deze met zijn financiële positie daar onmogelijk aan kan voldoen.

In een aantal gevallen gaat de arme zelfs zo ver dat hij ondanks zijn armoedepositie, toch overgaat tot het aanschaffen van dominante tekenwaarden. Hier speelt Veblen's opvatting nog steeds mee:

'No class of society, not even the most abjectly poor, foregoes all customary conspicuous consumption. The last items of this category of consumption are not given up except under stress of the direst necessity. Very much of squalor and discomfort will be endured before the last trinket or the last pretence of pecuniary decency is put away.' (Veblen, 1965: 85)

Producten die niet essentieel lijken voor het fysische overleven, blijven in geval van armoede toch tot de meest essentiële uitgaven behoren. Dat geeft een indicatie dat het sociaal overleven voor een individu (bijna?) even essentieel is als het fysisch overleven. Het bezitten van een TV en een telefoon, komt uit de studie van de Nederlandse armoedesocioloog Engbersen naar voor als zeer essentiële goederen zonder dewelke een individu niet wenst te leven in deze maatschappij (Engbersen, Van Der Veen, & Schuyt, 1987: 26). Het kopen van dergelijke

vermeende luxeproducten² levert de arme vaak torenhoge schulden op. De schuldenproblematiek bij arme gezinnen is in vele gevallen een gevolg van het willen bijhouden van het consumptieritme dat in de maatschappij wordt opgelegd³. Vanuit dit oogpunt is het kopen van vermeende luxeproducten via het maken van schulden een rationele keuze: het redt hun zelfrespect omdat zij zichzelf (even) kunnen omringen met normaal geachte consumptieproducten. Het aanhouden van een aansluiting van de telefoon kan op deze manier mee worden verklaard. Het niet bezitten van een telefoon betekent automatisch ook het afbreken van heel wat sociale relaties.

² Vanuit de stelling van de aanhangers van het ‘Vitale biologische minimum’ en de primaire behoeften zijn een televisie en de telefoon zonder twijfel passieve luxegoederen voor wie in armoede verkeert. Toch kunnen we deze goederen vanuit ons standpunt niet als overbodige luxe klasseren omdat ze niet worden gebruikt in distinctieve processen, noch te beschouwen zijn als passieve luxegoederen. In de ogen van de armen zijn het tekens die hun behoren tot de groep van armen en tot de maatschappij als geheel onderlijnen. In die zin is het bezitten van bepaalde objecten die in de dominante zienswijze als luxegoederen worden beschouwd, niet steeds af te keuren. Vaak zijn deze producten geen echte luxegoederen in de zin van distinctieve tekens maar basisproducten die een cultureel acceptabel leven garanderen.

Vooruitgang in de maatschappij wordt vandaag de dag geduid als de uitbreiding van de algehele consumptie en daaraan gekoppeld de uitbreiding van het minimale consumptiepakket waaraan leden van deze maatschappij dienen te voldoen. Een halve eeuw geleden werd de ijskast als technologische vernieuwing ingevoerd en gepresenteerd als luxeproduct voor de begoede en hogere klasse. De groei van de consumptiemaatschappij maakte dat steeds meer mensen zich een ijskast konden aanschaffen en dat de potentialiteit om de ijskast te gebruiken als distinctief teken afnam. Een halve eeuw later is de ijskast een product geworden dat de status van noodzakelijk object heeft gekregen. Dat wil zeggen dat een ijskast momenteel tot het minimale consumptiepakket van onze maatschappij behoort. Het minimale consumptiepakket evolueert mee met de ontwikkeling van een maatschappij. Dat impliceert onmiddellijk dat het schuldenrisico van de armen eveneens toeneemt. In een steeds groeiende consumptiemaatschappij wordt het sociale minimumpakket hoger en hoger opgetrokken, wat een steeds grotere druk zet op de leden van deze maatschappij steeds meer goederen te kopen, teneinde te kunnen blijven behoren tot deze maatschappij

³ Dit verschijnsel beperkt zich trouwens niet tot armen alleen. Ook in zogenaamd gegoede klassen komen mensen in schuldbproblemen wanneer zij om sociale redenen een te hoog consumptieniveau aannemen. Het *Keeping Up With The Jones's* fenomeen speelt in alle lagen van de bevolking.

Achter het schijnbaar irrationele gedrag van armen (wie lijdt nu honger voor een 'luxeproduct' ?) schuilt een zeer rationele strategie van sociaal overleven. In dat opzicht spreekt Engbersen van een rationele arme (Engbersen, 1988), een arme die doelbewust de risico's van zijn gedrag inschat maar deze soms ondergeschikt maakt aan de voordelen die hij er van terug krijgt. De veroordeling van de maatschappij is afkomstig van een denken in basisbehoeften en luxeproducten, in biologisch overleven en leven in comfort, terwijl de sociale realiteit, het 'sociale dier' in de mens daarbij wordt vergeten. Het volgen van de dominante tekenstrategieën levert echter maar een schijn van succes op. De schulden die zich opstapelen zijn een bewijs van de verkeerd gelopen tekenstrategie.

Het probleem van deze tekenstrategie voor de reproductie van armoede is drievoudig. Het niet-succesvol gebruik van dominante tekens kan op drie manieren falen. Vooreerst is er het kwalitatieve aspect. Het overnemen van dominante tekens kan leiden tot een voor de buitenwereld zichtbaar en als verkeerd geïnterpreteerd gebruik ervan. Ondanks het gebruik van identieke tekens, blijft de armoede zichtbaar en gaat de tekenwaarde verloren: ondanks inspanningen blijven ze armoede-betekend. Een tweede mislukking schuilt in het gebruik van ersatz-tekens, waarbij het ersatz-karakter voor de buitenwereld zichtbaar is. Het 'willen-maar-niet-kunnen' leidt soms tot een grotere stigmatisering dan de andere tekenstrategieën. Het derde probleem is dat het overnemen van dominante tekens - echte of ersatz - vaak uitgaven met zich meebrengt die mensen in armoede zich in feite niet kunnen permitteren. Zelfs indien zulke overname op korte termijn succesvol is, leidt de opbouw van een schuldenberg op termijn tot een niet-succesvol resultaat, doordat op andere terreinen de armoede-tekens zichtbaar worden, of doordat men moet overgaan tot een gedwongen verkoop van de goederen die men wou gebruiken als dominante tekens. Het probleem is dat het consequent gebruik van dominante tekens economisch niet haalbaar blijft, maar evenzeer dat deze de sociale stratificatie vaak juist zichtbaar willen maken. Ersatz verstevigt zo op zijn beurt weer de dominante tekens.

Het prijkopen en andere overlevingsstrategieën

Zoals we hierboven reeds aangaven is het maatschappelijke (stereotype) beeld van een arme, die persoon die weinig financiële middelen heeft en zich daarom het minimale consumptiepakket niet kan aanschaffen. Vanuit dit stereotype beeld wordt dan vaak de redenering gemaakt dat als men ternauwernood kan voorzien in basisbehoeften (een prominente term in dit denken) men zeker niet moet denken aan luxeproducten. Alles wat zich buiten het minimale consumptiepakket bevindt, wordt in de populaire (en klassieke) betekenis van het woord, als luxe beschouwd (zie hoger).

In onze opvatting hebben we deze goederen eerder al gedefinieerd als passieve luxegoederen (Mortelmans, 1997). Wat luxe is, is niet alleen cultuur-, maar ook situatiegebonden. Armoedeonderzoek lijkt deze opvatting te bevestigen:

‘De bezuinigingen die de minima doorvoeren op luxezaken hebben niet alleen betrekking op grote posten als vakantie en vervoer, maar ook op kleinere posten als abonnementen, verzekeringen, rookwaar, drank, snoepgoed en de kapper.’ (Engbersen et al., 1987: 19)

Er is dus een verband tussen het kopen van luxegoederen en een situatie van relatieve deprivatie in een maatschappij. Er wordt binnen de groep armen een prioriteitenlijst opgemaakt. Eten en het welzijn van de kinderen wordt op dat moment hoger geacht dan bijvoorbeeld vakantie.

Het gaat daarbij om wat bekend staat als *overlevingsstrategieën*, strategieën van rondkomen. Vele armen zijn voortdurend bezig met het eigen overleven, met het aan elkaar knopen van de eindjes. Bij dit proces wijzigt de arme de *betekenis van tekens* om die te doen passen binnen zijn economische mogelijkheden. Men wil niet langer in overeenstemming zijn met de dominante codes, men wil rondkomen en dit op een zo goed mogelijk wijze. Pannenkoeken bijvoorbeeld worden geserveerd aan kinderen, niet omdat iemand verjaart of omdat er iets te vieren valt maar omdat het een goedkope maaltijd is (Bekx & Verleyen, 1996: 48; Driessens, 1997; Driessens & Smekens, 1996), of omdat de voedselbedeling steeds maar bloem ter beschikking stelt. De tekenwaarde van pannenkoeken verandert hierdoor van een speciaal gerecht naar een strategie om rond te komen. Bovendien weet de moeder bij deze betekenisverschuiving uitstekend gebruik te maken van de dominante tekenwaarde van het gerecht om de armoede naar haar kinderen toe te verstoppen: de kinderen krijgen de indruk dat er iets speciaals voor hen wordt gedaan, de moeder weet dat pannenkoeken haar budget op het einde van de maand recht zullen houden.

Ook het winkelen krijgt een andere betekenis. De tekenwaarde van de producten verschuift van de inhoud van de producten naar hun prijs. Armen gaan ‘prijskopen’ (Engbersen et al., 1987: 16). In plaats van het winkelen af te stemmen op de gebruikswaarde van de aankopen, wordt deze gebruikswaarde gesubstitueerd door de prijs van de goederen die in zekere zin ook als een tekenwaarde op te vatten is. Producten worden gekocht omwille van hun (lage) prijs en niet omdat men persé dat merk wil. Uiteraard zal er nog een bepaald pakket blijven bestaan van goederen die uit noodzaak worden gekocht maar ook daar zal de prijs een doorslaggevend argument zijn. Bij het kopen van voedingswaren komt naast de prijs nog een tweede overweging: het ‘vulvermogen’ van het voedsel. Onderzoek wijst uit dat armen veel sneller geneigd zijn om vet en calorierijk voedsel te kopen. Dat komt ten dele omdat de voedingswaarde van deze producten relatief hoger is ten

opzichte van de kostprijs: *'two custard cream biscuits cost just 3p and provide 100 calories, whereas it would take three small apples, at a cost of 29p to provide the same amount'* (Kempson, Bryson, & Rowlingson, 1994: 114). Daar waar de dominante tekenwaarde van voedsel de smaak of het uitzicht is geworden, overheerst bij armen vaak nog de caloriewaarde. De caloriewaarde van product X ligt hoger dan dat van Y bij een zelfde prijs en daarom wordt product X gekocht eerder dan Y. De nuances zijn misschien klein maar in een strategie van rondkomen betekent een portie frieten iets anders dan een bord rauwkost.

Andere overlevingsstrategieën zijn bijvoorbeeld het zelf maken van kleding. Bij dit alles komen we in de sfeer van de informele activiteiten, vaak in het grijze of het zwarte circuit, die als doel hebben uitgaven te vermijden of extra-inkomsten te genereren (zie : Kesteloot & Meert, 1993).

Het ontwikkelen van succesvolle eigen tekens lijkt een weinig problematische manier te zijn om met armoede om te gaan. Voor de buitenwereld kan de armoedesituatie worden verborgen, voor de betrokkenen vormen overlevingsstrategieën waarbij eigen tekens worden ontwikkeld een manier om de te korte eindjes toch weer even aan elkaar te knopen. Toch blijven de problemen. Vooreerst is er de voortdurende spanning of de strategieën succesvol zullen zijn: zullen de eigen tekens worden doorzien? En als dit gebeurt, zullen ze worden aanvaard? De mogelijke gevolgen van activiteiten in het informele circuit kunnen groot zijn: uitkeringsinstanties bestempelen dit soort overlevingsstrategieën vaak als fraude, met inkomensverlies als mogelijk gevolg. Alleszins blijft de ontwikkeling van eigen tekens meestal zo marginaal dat ook hier de dominante tekenwaarde in de maatschappij amper of niet in vraag wordt gesteld.

Zichtbare armoede: een falend tekengedrag of een succesvol verzet?

Het ontwikkelen of gebruiken van eigen tekens, waarbij de betrokkenen duidelijk als armen worden betkend, kan het gevolg zijn van een niet-succesvol omgaan het tekensysteem; in sommige gevallen gaat het echter ook om een bewust gekozen verzetstrategie vanuit een eigen subcultuur. Beginnen we met de niet-intentionele armoede-betekening van de eigen tekens.

De economische situatie van de armen is een belangrijke factor in het ontstaan en gebruiken van nieuwe tekenwaarden, doch het is niet de enige. Om in het denken van de Franse socioloog Pierre Bourdieu verder te gaan, is het tekort aan economisch kapitaal geen voldoende verklaring voor het fenomeen. Ook een gebrek aan sociaal en cultureel kapitaal is verantwoordelijk voor het uitrekken en wijzigen van de dominante betekenissen in de dagelijkse leefwereld van de arme. Lagere klassen ontwikkelen, en dit toonde Bourdieu zeer uitvoerig aan, een andere smaak. Vanuit hun structurele positie, vanuit hun habitus, kijken zij anders naar de wereld en kennen zij andere betekenissen toe aan hun omgeving. Bourdieu heeft

het dan voornamelijk over het verschil in smaak. Lagere klassen zijn niet zo goed op de hoogte van een aantal heersende culturele codes dat zij niet dezelfde esthetische smaak ontwikkelen als in die dominante cultuur wordt voorgeschreven.

Bourdieu spreekt hierbij van een '*choix de la nécessité*':

'La soumission à la nécessité qui (...) incline les classes populaires à une 'esthétique' pragmatique et fonctionnaliste, refusant la gratuité et la futilité des exercices formels et de toute espèce d'art, est aussi au principe de tous les choix de l'existence quotidienne et d'un art de vivre qui impose d'exclure comme des 'folies' les intentions proprement esthétiques.' (Bourdieu, 1979: 438)

Niet alleen bij het kopen om te overleven hanteren armen eigen tekenstrategieën, ook bij het kopen van producten waar de prijs geen doorslaggevende rol speelt of bij een keuze tussen twee even dure producten is de keuze die wordt gemaakt cultureel ingevuld. Functionele tekens krijgen daarbij de voorkeur op het esthetische. Kleding moet mooi zijn - niemand draagt graag lelijke spullen - maar datgene wat van een degelijke kwaliteit is, wat eenvoudig is, zal door armen sneller als voldoende worden bevonden dan andere zaken. Het prototype hiervan is misschien wel de jogging en legging. Het succes hiervan bij lagere klassen is mee te verklaren door de functionele tekenwaarde van deze kledij: stevigheid, relatief neutraal, relatief mode-ongebonden en goedkoop (als het geen merk-kledij betreft).

De constructie van eigen tekenwaarde gaat echter verder dan een kwestie van sociale smaak. Het ontbreken van kennis over de dominante tekenwaarden maakt dat verstopgedrag gedoemd is om te mislukken. Net omdat zij eigen tekens gebruiken om hun armoede te verstoppen, trekken zij nog meer aandacht naar zich toe: zij worden als arme 'betekend' of zelfs gestigmatiseerd.

Nieuwe armen, mensen die tijdens hun leven in de armoede geraakt zijn, zullen hun armoede veel gemakkelijker kunnen verstoppen dan de harde kern. Deze kern heeft nooit iets anders gekend dan armoede en beschikt niet over het nodige culturele en sociale kapitaal om de *tekenoorlog* in de maatschappij haarfijn aan te voelen. Hun koopgedrag zal veel meer worden geleid door wat Bourdieu '*le goût de nécessité*' heeft genoemd. Deze mensen zullen in vele gevallen ook proberen om hun armoede verborgen te houden. Maar zij doen dit (mede door hun economische situatie) zo onhandig dat zij door de buitenwereld gemakkelijk als arme worden betekend. Om die reden komen Van Menxel en Geldof tot de constatering dat de verborgen armoede (diegenen die uit de statistieken vallen) in feite een heel 'zichtbare' of 'publieke armoede' is (Van Menxel & Geldof, 1997: 98). De armen bij wie de tekenstrategieën keer op keer mislukken, zijn diegenen die in het straatbeeld ook het eenvoudigst te herkennen zijn als arme. Ze vormen de harde kern van de armoede: de generatiearmen, de illegalen, de daklozen. Zij

worden in deze maatschappij het vaakst 'betekend' als armen omdat hun uiterlijk, hun materiële verschijning door de maatschappij wordt gedecodeerd als tekens van armoede.

Hierbij benadrukken we opnieuw dat deze betekenisgeving anders is dan het gebruik van producten als luxeproduct. Zowel de tekens van armoede als de tekens van distinctie bestaan uit producten die een additionele betekenis gekregen hebben bovenop de functionele betekenis die ze al hadden. Alleen is het grote verschil dat als iemand als arme wordt gedecodeerd, dit gebeurt tegen de wil van het individu, daar waar luxeproducten juist met een grote intentionaliteit worden ingezet om te betekenen naar anderen.

Het armoedeprobleem is tot slot niet alleen een kwestie van relaties en uitsluitingen, het is eveneens geografisch gestructureerd. Armen vinden we het meest zichtbaar terug in armenwijken, in echte getto's soms zelfs. Zonder in te gaan op de tekenwaarde die dergelijke wijken op zich al bezitten, leven armen dus vaak in omgevingen die zelf 'arm' zijn. Binnen deze wijken worden zoals gezegd tekenstrategieën ontwikkeld die afwijken van de dominante culturele coderingen. Het leven in deze wijken impliceert na verloop van tijd een acceptatie van sommige strategieën als behorend tot de normale gang van zaken. Het afwijken van deze coderingen valt bijgevolg op in deze omgeving. Moest een arme door sparen bijvoorbeeld zijn kinderen een stuk (dure) merkkleding kunnen geven, dan bestaat de kans dat deze hierop wordt aangekeken door zijn omgeving. Het gebruiken van objecten bij het vormen van sociale relaties impliceert eveneens dat bepaalde tekens noodzakelijk worden omwille van hun wijde verspreiding in de buurt. Het dragen van een kostuum door een arme (ook al krijgt hij het pak van Spullenhulp) kan leiden tot een stigmatisering van dat individu binnen de armengemeenschap zelf: het dragen van een pak wordt immers geassocieerd met hogere klassen of met speciale gebeurtenissen (rituelen en feesten). Datzelfde kostuum, al dan niet van Spullenhulp, zal als 'enige' kostuum van deze persoon door de buitenwereld echter nog worden herkend als een teken van armoede.

Objecten en hun tekenwaarde zorgen echter ook voor sociale integratie in een bepaalde groep. Net zoals gescheurde jeans het teken is van een bepaald soort jongerencultuur, zo is de plastieken zak van Wibra een teken van een lagere klasse. Opnieuw benadrukken we hier het feit dat vele van deze tekens niet gewenst zijn door de arme zelf. De tekenwaarde van alternatieven is niet alleen economisch, maar vaak ook sociaal onmogelijk.

Een kleine groep kiest echter voor de ontwikkeling van een eigen tekenstrategie, die hun armoede of hun marginaliteit juist sterker wil beklemtonen: zij doen er alles voor om als arme, als marginaal te worden bestempeld. We denken hierbij aan bepaalde groepen landlopers, die zich volledig hebben afgekeerd van de

maatschappij én van de hulpverlening. Ook (arme) jongeren die zich in de drugsceane, de punkscène of de kraakbeweging bevinden, ontwikkelen vaak een eigen tekenstrategie die wil shockeren door de afwijking van de dominante tekenwaarde zo expliciet mogelijk te maken.

In het laatste geval versterkt de integratie in de subcultuur de kloof met de rest van de maatschappij. De vraag is of de intentionaliteit voor alternatieve, niet-gewaardeerde tekens in alle vrijheid aanwezig was, of dat het om de laatste vluchtweg ging op zoek naar enige sociale integratie, zij het dan in een subcultuur. De weg van de subcultuur naar de dominante cultuur is echter allesbehalve vanzelfsprekend.

De vraag naar de intentionaliteit stelt zich echter nog sterker voor diegenen die door het gebruik van eigen tekens als arm worden betekend. Hier stelt het verschil met het omgaan met tekens van luxe zich het scherpst: bij luxe is het de intentie dat de goederen als luxegoederen worden herkend; bij armoede juist niet (tenzij men het als verzetstrategie hanteert). De machteloosheid van de betrokkenen komt hier het scherpst naar voor: niet alleen hebben de armen weinig of geen mogelijkheid om het dominante tekensysteem te veranderen, hun eigen tekensysteem versterkt de achterstelling en maakt ze nog meer zichtbaar. Zelfs de intentionaliteit ontglipt hen.

5 Tekenwaarde en armoedebeleid

Omgaan met tekens.

Bepaalde goederen betekenen armoede: ze worden vanuit de dominante cultuur als teken van armoede (h)erkend. Armen gaan met tekens om, zowel met de dominante maatschappelijke tekens als met tekens van hun armoede. Ze kunnen succesvol zijn of mislukken in hun omgaan met tekens, afhankelijk van de doelstelling. Vaak is hun gedrag er op gericht om in hun armoedesituatie zo goed mogelijk rond te komen of om zo dicht mogelijk aan te sluiten bij de dominante maatschappelijke cultuur, ook al moeten ze daarvoor een aantal dominante waarden uittrekken en in hun omgang met consumptiegoederen naar alternatieven zoeken. We hebben vier strategieën onderscheiden om met deze tekens om te gaan. Vatten we de problemen bij ieder van de vier tekenstrategieën kort samen.

In het succesvol overnemen van dominante tekens onderscheiden mensen in armoede zich niet van de rest van de bevolking. Waar deze tekens een hiërarchie in de maatschappij bevatten, versterkt participatie aan dit tekensysteem echter tegelijkertijd de ondergeschikte positie die de armen innemen. De armen reproduceren dan mee de armoede-betekende.

Het niet-succesvol overnemen van het dominante tekensysteem leidt ertoe dat dezelfde goederen toch een andere tekenwaarde krijgen: het verstopgedrag faalt. Dit gebeurt omdat de omgang met de tekens onvolkomen is, of omdat ersatz-producten duidelijk als ersatz herkenbaar zijn. In beide gevallen kan de ‘mee-willen-maar-niet-kunnen-strategie’ samen gaan met de opbouw van schulden.

Het succesvol gebruiken van eigen tekens vinden we terug in allerhande overlevingsstrategieën. Problematisch hier is vooral de angst dat de alternatieve invulling van tekens, en de ontwikkeling van alternatieve strategieën, door de buitenwereld niet wordt aanvaard of zelfs wordt doorprikt. De eigen tekens blijven marginaal ten aanzien van de dominante tekenwaarde. Tenslotte is er het niet-succesvol omgaan met eigen tekens: het gebruik van een alternatief tekensysteem versterkt de herkenbaarheid van de armen of van hun situatie nog. Armen verliezen hier hun greep op de intentionaliteit: de eigen tekensystemen scheiden hen verder van de rest van de maatschappij. Sommigen gaan hierin zo ver dat ze de ontwikkeling van eigen herkenbare tekens als een bewuste verzetsstrategie ten aanzien van de dominante maatschappelijke codes gaan gebruiken.

Welke conclusies voor de bestrijding van armoede en sociale uitsluiting kunnen we nu trekken uit dit verhaal rond de betekenis van armoede? Ten eerste is het duidelijk dat armoedebestrijding inhoudt dat op het materiële vlak de kloof die de armen van de rest van de maatschappij scheidt, moet worden doorbroken. Armoede blijft in belangrijke mate een materieel probleem, een probleem van te weinig hebben. Maar tegelijkertijd is het duidelijk dat het niet alleen om een herverdeling van economisch kapitaal kan gaan.

Ook dat was reeds langer bekend: de sociale grondrechten gaan veel verder dan een minimumpakket aan materiële goederen. Sociale grondrechten zijn er op gericht iedereen een deel van goederen en diensten te garanderen, maar ook ruimer, om de maatschappelijke participatie van eenieder op verschillende domeinen mogelijk te maken. Een stap verder is het spreken van *waardigheid*: niet alleen het al of niet hebben van goederen, van toegang tot instituties of diensten speelt mee, maar ook de plaats die iemand toebedeeld krijgt in de maatschappij. Met dit laatste beginnen we in de buurt te komen van de perceptie van armoede, van het omgaan met maatschappelijke tekens, met de betekening van armoede en armen. We situeren ons duidelijk in de sfeer van een culturele benadering van armoede. Hanteren we het begrippenkader van de Vlaamse welzijns- en cultuursocioloog Jan Lauwers bij zijn analyse van onwelzijn, dan gaat het bij de betekening van armoede om een combinatie van twee processen. Hij spreekt inzake onwelzijn op microniveau van processen van marginalisering die leiden tot een gebrek aan culturele integratie en van vervreemding, wat samenhangt met een gebrek aan

interactievermogens binnen machts- en gezagsstructuren (Lauwers, 1990: 50-55). Beide gecombineerd geven de problemen bij de tekenstrategieën weer.

Armoede-betekening en armoedebestrijding.

Tot slot zetten we vier mogelijke antwoorden op een rij, vier mogelijke manieren om de betekening van armoede en vooral van armen te doorbreken en plaatsen we de nodige kanttekeningen bij ieder van deze reactiewijzen.

Een eerste mogelijkheid noemen we de *'volksopvoedingsstrategie'*. Deze is er op gericht om de kennis van de dominante tekensystemen te versterken, om mensen meer greep te geven op hun omgang met tekens. Men zou kunnen zeggen dat het gaat om het aanleren van een andere semantiek. Een basis hiervan vinden we bij vele opleidingsinitiatieven ten aanzien van langdurig werklozen of bestaansminimumtrekkers, waar de eerste weken of zelf maanden vooral wordt gewerkt aan de verbetering van 'maatschappelijke vaardigheden'.

De mogelijkheden van deze strategie zijn echter beperkt. Zelfs indien de betrokkenen materieel in staat zouden worden gesteld om aan het dominante maatschappelijke tekensysteem te participeren, blijft het *achterstanddenken* hier centraal staan. Het zijn de armen die in hun omgaan met tekens de rest van de maatschappij moeten bijbenen. Daarbij stuiten we op wat bekend staat als de *'fuite en avant'* (Allèrès, 1990: 72): het feit dat de hogere klassen en de middenklassen steeds opnieuw op zoek zullen gaan naar nieuwe tekens om zich van anderen te onderscheiden, waardoor een nieuwe achterstandssituatie ontstaat, ...

Om dit achterstanddenken te doorbreken, lijkt een tweede mogelijkheid te liggen in een *'loskoppelingsstrategie'*. Wanneer het inhalen van de evolutie van de dominante tekens bij voorbaat een verloren strijd lijkt, dan vormt het ontwikkelen van een eigen tekenset misschien een alternatief. Waarom bijvoorbeeld de dure veranderingen van de mode volgen, wanneer men evengoed eigen kledij kan dragen? Het nadeel is hier nog evidentier dan bij de vorige strategie: het versterkt de 'betekening' van armoede en van armen, indien men in de marge van het dominante tekensysteem een eigen tekensysteem ontwikkelt. Voor de buitenwereld is dit een bijkomende armoede-betekende.

Het alternatief ligt ons inziens in een aanpassing van de dominante tekeninvulling. Dit kan op twee sterk uiteenlopende manieren. Een derde mogelijkheid biedt de *'fragmenteringsstrategie'*. Sociale fragmentering verwijst naar een maatschappij waarbij verschillende deelsystemen naast elkaar bestaan zonder dat er een hiërarchie valt te onderscheiden. Wel is er sprake van breuklijnen tussen de verschillende deelsamenlevingen (Vranken et al., 1997: 309-312). Met het ontbreken van dominanten krijgen we het beeld van de "postmoderne versplintering". Toegepast op het omgaan met tekens impliceert dit dat

verschillende vormen van betekening naast elkaar kunnen bestaan, zonder dat dit tot een boven- of onderschikking bij de betekenisgeving leidt. Het omgaan met tekens door mensen in armoede zou bijgevolg niet noodzakelijk meer als armoede-betekende herkenbaar zijn, hoogstens als een anders omgaan met tekens. Waar dit vanuit het oogpunt van diegenen die vandaag als arm worden betekend misschien wenselijk lijkt, zullen de hogere klassen (net zoals bij de volksopvoedingsstrategie) alles doen om de hiërarchie in het omgaan met tekensystemen te behouden.

Zo komen we uit bij de vierde strategie, die we de strategie van de '*strijd-om-de-tekens*' noemen. Iedere poging om het dominante tekensysteem over te nemen, om er een eigen tekensysteem tegenover of naast te stellen, is tot mislukken gedoemd wanneer niet aan het dominante tekensysteem wordt gesleuteld. Het is immers juist het dominante tekensysteem dat tot een armoede-betekening leidt, dat de stigmatisering van de omgang van de armen met tekens impliceert. Wie weinig controlemogelijkheden heeft, schrijft Lauwers inzake vervreemding, wordt gecontroleerd (Lauwers, 1990: 53).

Deze vaststelling sluit opnieuw aan bij een structurele interpretatie van armoede zoals die in het Jaarboek Armoede en Sociale Uitsluiting wordt gebruikt, waarbij niet de armen als belangrijkste probleem worden gezien, maar wel de maatschappij die zo is ingericht dat steeds opnieuw armoede wordt geproduceerd en gereproduceerd. Armoede bestrijden gaat om herverdeling, niet alleen van inkomen, van materiële goederen of van jobs, maar evenzeer om een herverdeling van status en van macht, ook van cultuur, en (dus) ook van de macht over de tekensystemen.

Deze vaststelling leidt tot de vraag naar mogelijke hefboomen tot verandering. Een sluitend antwoord valt hier niet te geven. Als oplossingsrichting willen we ons echter afzetten tegen een *miseribalistisch* *vertoog* inzake armoede en armen. Wie armen voorstelt als diegenen die niet meekunnen in deze maatschappij, benadert de problematiek te individualistisch: het gaat evenzeer, zoniet meer om de maatschappij die mensen met minder capaciteiten geen plaats meer geeft in een voortdurend streven naar een grotere economische efficiëntie. Maar misschien nog belangrijker is dat vanuit zo'n benadering de armen steeds worden getypeerd als diegenen die iets niet kunnen. Aan de eigen mogelijkheden, vaardigheden en capaciteiten van de betrokkenen gaat men dan te gemakkelijk voorbij.

Men kan het probleem van armoede immers ook benaderen als dat van een maatschappij die bepaalde vaardigheden onderwaardereert. Het positiever waarderen van die vaardigheden impliceert tevens een positiever waarderen van een anders omgaan met de maatschappelijk dominante tekens. Dit kan leiden tot een ruimere invulling van het dominante tekensysteem.

Volwaardige maatschappelijke participatie betekent dan, samen met een rechtvaardig aandeel in de beschikbare goederen en diensten, evenzeer kans tot participatie aan het dominante maatschappelijke tekensysteem, zowel inzake de culturele productie als inzake het gebruik ervan: de reproductie. Aanvullend gaat het erom dat de eigen tekens van niet-dominante groepen worden gerespecteerd.

Een utopische gedachte? We verkiezen eerder te spreken van 'utopisch realisme' (Giddens, 1990: 154-156) of van een idealiserend wereldontwerp (Habermas, 1990: 138). Daarbij staan de armen niet alleen in hun strijd om de tekens. De keten Bodyshop kiest als alternatieve marketingstrategie in een recente campagne om het schoonheidbeeld van de hyperslanke vrouw - gemodelleerd aan een zestal bijna anorectische supermodellen - aan te passen aan de realiteit van hoe vrouwen er eigenlijk uitzien. Ook in de emancipatiestrijd van migranten vinden we bij positieve beeldvorming een strijd tegen vooroordelen, tegen betekend-worden. In dat opzicht biedt een analyse van de betekenis van armoede een spiegelbeeld van andere armoede-analyses. Door de spiegel zien we de culturele achterzijde van materiële armoede en ongelijkheid, de tot nu toe (te) donkere zijde van armoede-onderzoek.

Bibliografie

- Allèrès, D., (1990) *Luxe ... stratégies - marketing*. Paris: Economica; 227.
- Barthes, R., (1967) *Le système de la mode*. Paris; 326.
- Bekx, N., Verleyen, T., (1996) *Armoede is vrouwelijk*. Antwerpen: Epo; 142.
- Berger, P.L., Luckmann, T., (1966) *The social construction of reality: a treatise in the sociology of knowledge*. New York; 192.
- Bourdieu, P., (1979) *La distinction. Critique sociale du jugement*. Paris: Les éditions de minuit; 670.
- Douglas, M., Isherwood, B., (1979) *The world of goods*. New York: Basic Books; XI + 228.
- Driessens, K., (1997) 'De onzichtbare kracht en ongekende leefwereld van de arme vrouw', in XXX (Ed.), *Armoede uitsluiten. Trek de kaart van de vrouw*. 7-22. Brussel: Welzijnzorg.
- Driessens, K., Smekens, E., (1996) 'Wie zijn de armste vrouwen ? Een beeld van hun denk- en ervaringswereld', in Vanhaegendoren, M. ,Vanherk, R. (Eds.), *Arme vrouwen ?! Vrouwen in de kijker van het armoedeonderzoek*. 45-104. Merendree: Sint-Joris.
- Eco, U., (1988) *Le signe*. Brussel: Editions Labor; 220.
- Engbersen, G., (1988) 'De rationele arme', in *Tijdschrift voor arbeidsvraagstukken*, 4 (4): 23-32.
- Engbersen, G., Van Der Veen, R., Schuyt, K., (1987) *Moderne armoede: overleven op een sociaal minimum*. Leiden: Stenfort Kroese; 189.
- Fiske, J., (1982) *Introduction to communication studies*. London; 174.
- Giddens, A., (1990) *The consequences of modernity*. Cambridge: Polity Press; 186.
- Goldman, R., Papson, S., (1996) *Sign wars. The cluttered landscape of advertising*. New York: The Guilford press; XIII + 322.
- Habermas, J., (1990) *Na-metafysisch denken*. Kampen/Kapellen: Kok Agora/DNB-Pelckmans; 163.
- Kempson, E., Bryson, A., Rowlingson, K., (1994) *Hard Times ? How poor families make ends meet*. London: Policy studies institute; 305.
- Kesteloot, C., Meert, H., (1993) 'Dossier 2 Informele economie: sociaal-economische functies en geografische dimensies van een dubbelzinnig verschijnsel', in *Kluwer editorial*, 3 : 51-93.

- Lauwers, J., (1990) 'De nood aan integratie', in Baert, H. (Ed.), *De welzijnszorg in de Vlaamse Gemeenschap. Facetten en standpunten*. 33-74. Leuven: Apeldoorn.
- Mortelmans, D., (1997) 'Zien en gezien worden. Naar een definitie van luxeproducten', in *Tijdschrift voor sociologie*, 18 (3): 381-404.
- Mortelmans, D., (1998) 'Socio-semiotic analysis of print advertisements for luxury products', in *Semiotica*, 120 (1/2): 181-206.
- Van Menxel, G., Geldof, D., (1997) 'De schaduwzijde van de armoede in België. Extreem gemarginaliseerden en lokaal sociaal beleid', in *Sociale Interventie*, 6 (2): 98-113.
- Veblen, T., (1965) *The theory of the leisure class*. New York: Sentry Press; 400.
- Vranken, J., Geldof, D., Van Menxel, G., (1996) *Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 1996*. Leuven: Acco; 360.
- Vranken, J., Geldof, D., Van Menxel, G., (1997) *Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 1997*. Leuven: Acco; 406.
- Williamson, J., (1978) *Decoding advertisements. Ideology and meaning in advertising*. London: Marion Boyars; 180.